

ПАВЕЛ ЙОЗЕФ ШАФАРИК ПРО СЛОВ'ЯН ЄВРОПИ

Павло ПЕНЯК

Питання про час і місце виникнення слов'янської мовно-культурної спільності належить до кола тієї проблематики, яка вже кілька століть поспіль посідає чільне місце у працях істориків, мовознавців, археологів. Усі сходяться на тому, що вона сформувалася задовго до другої половини I тис.н.е., коли перші згадки про слов'ян з'явилися на сторінках візантійських хронік. Велика кількість робіт присвячена різним аспектам цієї тематики - загальноісторичним, джерелознавчим, культурним. У рамках розвитку національних слов'янських історіографій у XVIII – XX ст. історія давніх слов'ян була вступною частиною до узагальнюючих національних історій. По мірі розвитку, насамперед, археологічної науки стали можливі і узагальнюючі роботи з історії окремих слов'янських спільнот, що відповідають сучасним державним кордонам. Серед них, безперечно, чільне місце займають праці П.Й.Шафарика, 220-річчя від дня народження якого відзначається наступного року. Як відомо, це була постать широкого світогляду і різноманітних інтересів, історик і мовознавець, поет і перекладач, журналіст і літературознавець, етнограф і статистик, педагог і громадський діяч. Але в історію не тільки словацької але й світової науки і культури П.Й.Шафарик увійшов насамперед як автор "Слов'янських старожитностей" - фундаментального дослідження, що знаменувало цілу епоху в історіографії слов'янських народів, своєрідного маніфесту національної самосвідомості словаків.

На початку XIX ст. у висновках про походження слов'ян панували різні думки, здогадки, гіпотези, судження, які іноді виключали одна одну. Наприклад, дехто виводив слов'ян від скіфів і сарматів, інші від кельтів чи персів. А ідеологи гаерманізації твердили, що між слов'янами і іншими європейськими народами немає нічого спільного, що слов'яни це відсталий етнос, який нездатний до самостійного розвитку, висунули версію про азійське походження слов'ян, які нібито з'явилися у Європі лише у середині I тис.н.е., прибувши сюди разом з гуннами, аварами і тюркоязычними болгарськими племенами. Однак після появи у світ праць П.Й.Шафарика "Slovanské starožitnosti" (1837), ("Слов'янські старожитності" (російський переклад 1837 – 1848) і "Slovansky narodopis" ("Слов'янський народопис", 1843), які довели, що слов'яни є одним із корінних європейських, за виразом автора "домашніх" народів, це твердження більше не обговорювалося [7; 8].

Існує і інша версія появи цих творів. Як відомо, з перших кроків славістика стала насамперед наукою про слов'янські мови і слов'янські старожитності, тобто про походження та історію слов'янства, його традиції

і культуру, чи у сучасному розумінні була комплексом історичних, етнографічних, лінгвістичних знань. Саме мова слов'янських народів, їх обряди і звичаї висувалися як доказ єдності походження слов'ян вже в першій узагальнюючій праці лінгвістично-етнографічного характеру німецького вченого Карла Готліба фон Антона "Перший досвід опису походження, звичаїв, обрядів, ідей і знань стародавніх слов'ян"[ ]. Книга К.Г.Антонна називається рядом дослідників (І.Горак, П.Недо) в числі ранніх славістичних робіт, що спонукали П.Й.Шафарика до написання його класичних книг.

П.Й.Шафарик вважав, що прабатьківщину слов'ян потрібно шукати в Європі, по сусідству зі спорідненими їм племенам кельтів, германців, балтів, фракійців. На його думку, слов'яни вже у глибоку давнину займали великі простори Центральної і Східної Європи, а у IV ст. до н.е. під натиском кельтів переселилися за Карпати. Однак і в ці часи вони займають досить великі території: на заході - від устя Вісли до Німану, на півночі - від Новгороду до витоків Волги і Дніпра, на сході - до Дону. Далі вона йшла через пониззя Дніпра і Дністра вздовж Карпат до Вісли і по водорозділу Одеру і Вісли до Балтійського моря. Ось що про це повідомляє вчений: "... по одному, древнейшому, преданию, славяне в незапамятное время жили на Дунае, в земле, называемой Илирик (территория північного заходу Балканського півострова і південного сходу Апенінського півострова - П.П), но были из него вытеснены влахами (кельтами); по другому же, позднему, славяне, поселясь снова в нынешней Угрии и Мизии (у давнину область у Малій Азії, на території сучасної Турції - П.П.), были покорены Уграми и Булгарами" [ ].

П.Й.Шафарик вважав, що про слов'ян і їх прабатьківщину з впевненістю можна говорити, починаючи з IV ст. до н.е. Місцем їх розселення він вважав Середнє Подунав'я. Про це, як на нього, свідчать ряд слов'янських назв гір, озер, міст. Наприклад, у П.Й.Шафарика не викликало сумніву слов'янське походження таких слів, як Patisus чи Потисся, Grama чи Гран (нині річка Грон у Словаччині), Bustricius чи Бистриця, Carpatus чи Хрбет (Хребет) [ ]. На якийсь час біля I ст. н.е. слов'яни витісняються кельтами на північ, у Повіслення, і на схід, у Подніпров'я і пов'язано це було з великим переселенням народів. Однак вже у середині I тис.н.е. слов'яни, "зберігаючи пам'ять про попереднє місце проживання, знову займають Подунав'я, землі за Дунаєм, Балкани". У такий спосіб рух слов'ян на південь був зворотним" [ ].

Як відомо, в літературі висловлювалось багато думок про локалізацію слов'янської прабатьківщини. Найбільш рання - дунайська концепція пов'язана з іменем давньоруського літописця Нестора [ ]. Найбільш серйозно вона обгрунтована П.Й.Шафариком і ввійшла в історіографію як карпато-дунайська теорія. Вона має багато послідовників і в наш час, особливо серед лінгвістів, а також археологів [ ].

Підґрунтям до написання "Слов'янських старожитностей" вважається праця П.Й.Шафарика "Історія слов'янської мови і літератури", зокрема, вступ до неї. Підкресливши, що стародавня історія слов'ян, як і інших народів, невідома, він висловив припущення, що слов'яни з давніх давен ховалися під різними назвами. Вчений навів свідчення про слов'ян із джерел V – VII ст., вважаючи, що їх сліди можна віднайти вже у V ст. до н.е. Торкаючись релігії, побуту, культури, мови слов'ян, у тому числі слов'ян Тисо-Дунайського басейну, він висловив переконання, що вони мали розвинуті ремесла, торгівлю, міста, жили патріархальним життям.

Перший том "Слов'янських старожитностей" отримав назву "Історичний відділ", складався із двох частин, у першій з яких викладено історію слов'ян з V ст. до н.е. до падіння гуннської і римської держав (V ст. н.е.). Наступна присвячена історії окремих слов'янських народів до X ст., тобто до часу обернення слов'ян-язичників у християнство. Для висвітлення проблем походження слов'ян, їх розселення і початкового етапу історії він залучив в основному свідчення античних письменників, західноєвропейських хроністів, руських літописців, фольклорний матеріал: пісні, легенди, прислів'я, приказки. Крім того, було проведено порівняльно-історичний аналіз географічних і топографічних назв, що побутують у слов'ян. Наприклад, П.Й.Шафарик підкреслив схожість місцевих назв, особливо назв річок і озер, у Паннонії, Прикарпатті, Росії. Так, у Паннонії річка Arabo, нині це Раба, у Галичині теж є річка Раба, що впадає у Віслу, у Паннонії річка Dravus (Драва), у Польщі річка Драва і озеро Дравське, у Паннонії річка Кульпа (Colapis), у Росії - річка Колпинка [ ]. Вчений прийшов до висновку, що окремі слов'янські мови виникли не раніше середини I тис.н.е. З цього часу він і починав історію слов'ян. Виступаючи проти шовіністичних теорій німецьких вчених, П.Й.Шафарик обґрунтував думку про те, що слов'яни разом із галлами, германцями, литовцями були творцями європейської культури. Надаючи першочергового значення у вивченні історії слов'ян археології, П.Й.Шафарик висловив жаль з приводу того, що ця наука ще знаходиться в зародковому стані і закликав до більш широких археологічних досліджень у майбутньому.

У першій частині, присвяченій походженню слов'ян, П.Й.Шафарик поставив два питання: чи є слов'яни древнім народом і під якими назвами вони відомі у Східній Європі. Відповідаючи позитивно на перше питання, він намагався показати необґрунтованість розповсюдженої тоді думки про появу слов'ян у Європі лише у IV – V ст. Прослідкувавши по джерелам, що слов'яни вже в доісторичні часи займали територію Східної Європи, П.Й.Шафарик підкреслював: "... известно, что славяне до сих пор занимают бoльшую половину Европы, не уступая многолюдностью и числом населения ни одному из других племён, живущих в этой части света. Но история говорит нам, что за тысячу лет до того они занимали ещё

большее пространство Европы ибо половина территории, принадлежащей ныне немцам, именно вся Северная Германия, далее вся нынешняя Венгрия, до прибытия сюда мадьяр, и наконец, многие земли на Фракийском полуострове, и даже в самой Малой Азии, составляющие в наше время владения турок, были заселены славянами” [ ]. Висловлюючи здогадку, що спочатку слов’яни самі себе називали сербами, тоді коли сусідні германські і фінно-угорські племена називали їх венедами, П.Й.Шафарик звертає увагу на те, що ”славяне уже в віддаленішій епоху були великим і багатонаціональним народом і с незапам’яних пор жили в Європі осіло” [ ].

На думку П.Й.Шафарика, спочатку всі слов’яни розмовляли на одній для всіх них мові, пізніше (приблизно з V ст. н.е.) вона розпалася на окремі говірки. Тому друга частина історичного тому містила історію росіян, болгар, сербів, хорватів, поляків, чехів, мораван, словаків, полабських слов’ян саме з цього часу. Росіян, болгарів, іллірів (сербів, хорватів, словінців) він вважав південно-східними слов’янами, а поляків, чехів, мораван, словаків, полабських слов’ян - західними слов’янами. Крім цього, П.Й.Шафарик торкнувся основних етапів історії окремих слов’янських народів, показав їх зв’язки між собою і з прикордонними племенами, розселенні слов’ян у Східній і Центральній Європі, особливо в епоху великого переселення народів, коли вони ”заняли края, некогда принадлежавшие римлянам и раздвинули занимаемую ими территорию от Лабы до Волги и Дона, от Балтийского побережья до Адриатических и Эгейских островов” [ ].

Сучасні археологічні дані, що отримані вченими України, Польщі, Чехії, Словаччини, Росії, Білорусії, підтвердили основні висновки, які в свій час висловлювались П.Й.Шафариком. Встановлено, що на початку нової ери слов’яни займали територію від Балтійського моря до Карпат. Їх предками були носії лужицької культури в Центральній Європі і культури білогрудівського і чорноліського типу на сході Європи. Племена, які проживали тут вже на початку другої половини II тис. до н.е. вчені вважають прямими предками слов’ян - протослов’янами. Дещо в уточненому вигляді підтвердився головний висновок дослідника про споконвічність слов’янських племен Європи. Правий був вчений і в тому, що відносив процес утворення окремих слов’янських мов із єдиної загальнослов’янської мови до середини I тис.н.е.

Окремі розділи другої частини були присвячені фізичному і моральному духу слов’ян, рисам їх характеру, опису одягу, землеробству, скотарству, ремеслу, торгівлі. Подається опис язичницької релігії, обрядів і звичаїв культового характеру, аналізується державний і суспільний лад, правові звичаї і норми. Остання частина, що складається з п’яти розділів, майже повністю присвячена історії літератури і мови давніх слов’ян, пам’яткам писемності, стану науки і мистецтва. Із широкого кола тем,

пов'язаних з проблемами виникнення і становлення слов'янської мови і писемності, П.Й.Шафарик обрав питання про глаголицю, якій присвятив монографію "Про походження і батьківщину глаголітизму"(1858), яка принесла автору славу "першого слов'янського філолога".

Висновок, до якого прийшов словак, полягав у тому, що глаголиця є більш давньою абеткою, ніж кирилиця, а її авторство належить Кирилу. Тому батьківщиною глаголиці він вважав місця, де жили і проповідували Кирило і Мефодій, насамперед, Моравія. Походження кирилиці П.Й.Шафарик вирішував доволі спрощено: якщо глаголицю винайшов Кирило, то кирилицю - Мефодій, оскільки історія називає тільки двох творців писемності слов'ян. Ці судження представляють найбільш слабе місце у висновках автора.

Питання про походження глаголиці залишається невирішеним і по сьогоднішній день. Побутує думка, що глаголичну писемність дійсно винайшов Кирило, яка була "новою абеткою", про яку повідомляють джерела. Але точку зору, згідно якої глаголиця є більш ранньою абеткою, ніж кирилиця, зараз більшістю вчених не поділяється. Вважається, що кирилиця існувала набагато раніше, ніж коли Кирило винайшов свою абетку. Викликає інтерес і думка П.Й.Шафарика, що Кирило і Мефодій при створенні абетки використовували слов'янську розмовну мову. Звідси, на його думку, вони черпали вирази, необхідні для більш точної передачі змісту і перекладів богослужбних книг.

Із середини 30-х років XIX ст. П.Й.Шафарик опублікував ряд статей і досліджень, присвячених історії розселення слов'ян, давньослов'янській міфології, давньослов'янській і чеській писемності, порівняльного вивчення слов'янських мов. Проблематика цих робіт склала зміст незакінченого другого тому "Слов'янських старожитностей". У статті, що була опублікована у рік видання першого тому вчений прийшов до висновку, що задунайські серби і хорвати були вихідцями із русько-литовських земель, які пізніше мігрували на Балканський півострів. Обґрунтуванню своєї точки зору він присвятив статтю "Про землю, що називається Бойка", що побачила світ у часописі "Журнал чеського музею". Інша стаття "Про резіянів і фурлянських словінців"(1842) була присвячена розселенню слов'ян на землях, що прилягали до Італії. Обидві статті стосувалися не тільки розселення давніх слов'ян, але і містили відомості про матеріальну і духовну культуру слов'янського етносу.

З кінця 30-х років XIX ст. під впливом наукових розробок П.Й.Шафарика спочатку у чеській, а пізніше і в словацькій історичній науці з новою силою пробуджується інтерес до вивчення слов'янської міфології і палеографії, до проблем походження слов'янських народів. Великий інтерес виник і до археології, на недостатній розвиток якої вчений вказував у "Слов'янських старожитностях". Так, на початку 40-х років XIX ст. при Національному музеї Праги створюється археологічна комісія, а

наступник П.Й.Шафарика у "Журналі чеського музею" Ян Воцель звернувся до читачів з проханням повідомляти про знахідки стародавніх артефактів матеріальної культури.

Протягом 40 – 50-х років XIX ст. у коло наукових інтересів П.Й.Шафарика потрапляє дослідження історії слов'янського права. Для цього було залучено великий фактичний матеріал і подано його в порівняльно-історичному висвітленні. Дослідження стародавнього права завдяки спільності багатьох правових інститутів і звичаїв різних слов'янських народів він вважав важливим доказом історико-культурної єдності слов'ян. У 1842 році побачила світ робота "Славянская этнография" - твір, у якому робиться спроба розмежувати слов'янські території на основі даних мови і етнографічних особливостей, створено першу в науковому світі етнографічну карту слов'ян. Тут містились дані по історії, культурі, статистиці слов'янських народів, карта розповсюдження слов'янських мов і діалектів (до цього такої карти не існувало). Вважаючи мову відображенням "національного духу", П.Й.Шафарик відводив їй першочергову роль у національному відродженні.

Значення "Слов'янських старожитностей" та інших праць вченого полягало в тому, що П.Й.Шафарик довів індоєвропейське походження слов'янських народів і на конкретних прикладах розкрив їх вклад у світову історію. Сила і значення його творчості полягали у нерозривному зв'язку з життєвими потребами чеської і словацької дійсності того часу. "Слов'янські старожитності" не були лише сухою розповіддю про давнє минуле Європи, а відобразили ідеї свободи, братерства, гуманізму, слов'янського патріотизму.

Примітки

1. Лавров П.А. Жизнь и ученая деятельность П.Й.Шафарика // Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества. – М., 1898. – Т.2. – С. 14 – 117.
2. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Историко-археологические очерки // МИА. – 1968. - № 152.- 252 с.
3. Мыльников А.С. Павел Шафарик - выдающийся учёный-славист. – М., 1963. – 72 с.
4. Мыльников А.С. О "Славянских древностях" Павла Шафарика (К истории развития и воплощения замысла) // Славянская историография. – М., 1966. – С. 247 – 282.
5. Повесть временных лет. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – 572 с.
6. Трубочёв О.Н. Языкознание и этногенез славян (дальнейшее продолжение) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1987. – С.67 – 72.

7. Шафарик П.И. Славянские древности. – М., 1837 - 1848.– Т.1.- 2 .
8. Шафарик П.И. Славянское народописание. – М., 1843.
9. Шафарик П.И. Взгляд на древность и судьбу глаголитической письменности // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. - № 7 – 8.
10. Шафарик П.И. О происхождении и родине глаголитизма. – М., 1861.
11. Anton K.G. Erste Linien eines Versuches über der alten Slaven Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse. – Leipzig, 1783 – 1789. – Т. 1 – 2.
12. Novotny J. Pavel Josef Šafařík. – Praha, 1971.
13. Šafařík P.J. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. – Ofen, 1826.